

تحلیل جامعه شناختی فرآیند ارزشهای اجتماعی در نهج البلاغه

تألیف: سیدحمید حسینی

انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

۱۳۹۵

سرشناسه	: حسینی، سید حمید-۱۳۵۲
عنوان و نام پندآور	: تحلیل جامعه شناختی فرآیند تحول ارزشهای اجتماعی در نهج البلاغه تألیف سید حمید حسینی
مشخصات نشر	: همدان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد همدان ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰۳۹-۸۱-۵
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یاد داشت	: کتابخانه
موضوع	: علی ابن ابی طالب(ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. نهج البلاغه - جنبه های جامعه شناختی
موضوع	: علی ابن ابی طالب(ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. نهج البلاغه - نقد و تفسیر
موضوع	: 'شهای اجتماعی - جنبه های مذهبی - اسلام
شناسه افزوده	: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد همدان
رده بندی کنگره	: ۹BP ۱۷ ج ۱۰۱ - ۱۰۱
رده بندی دیویی	: ۳۰۰ ۱۵۱۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۲۱۴۶۸۲

انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

تحلیل جامعه شناختی فرآیند ارزشهای اجتماعی در نهج البلاغه

ناشر: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

چاپ اول: ۱۳۹۵، تیراز: ۱۰۰ جلد

چاپ تندیس

صحافی: سبحان

ناظر چاپ: ساسان مرشد زادگان

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

ISBN: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۳۹۸۱-۵

حق چاپ و انتشار برای دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان محفوظ است.

نشانی: همدان بلوار امام خمینی(ره)، بلوار پروفسور موسیوند، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

تلفن: ۰۸۱-۳۴۴۹۴۱۵۱

فهرست مطالب

۱۰	مقدمه
۱۹	فصل اول، کلیات
۲۱	مفهوم ارزش
۲۵	نسبت ارزش و مطلوبیت
۲۶	ارزش در نهج البلاغه
۳۰	تقسیمات ارزشها
۳۵	تحول ارزشها
۳۶	ارزشهای اجتماعی
۴۱	ویژگیهای ارزشهای اجتماعی
۴۲	کارکرد ارزشهای اجتماعی
۴۴	ارزش و هنجار
۴۷	فصل دوم، ارزشهای اجتماعی در نهج البلاغه
۴۹	منشأ ارزشها
۵۰	۱- نیاز
۵۲	۱-۱- نیازهای مادی
۵۴	۱-۲- نیاز به روابط اجتماعی
۵۵	۱-۳- نیاز به پروردگار
۵۷	۲- دین
۶۱	۳- محیط طبیعی

۶۵	 معیار ارزشها در نهج البلاغه
۷۰	 اصول ارزشهای اجتماعی
۷۱	 ۱- توحید
۷۲	 ۲- حق
۷۷	 ۳- کرامت انسان
۷۹	 ۴- عدالت
۸۱	 ۵- قانون
۸۴	 ۶- صداقت
۸۷	 نظام ارزش های اجتماعی
۸۹	 مراتب داشتن ارزشها
۹۲	 تغییر در نظام ارزشها
۹۵	 انواع ارزشهای اجتماعی در نهج البلاغه
۹۵	 ۱- ارزشهای اجتماعی دین نهاد
۹۵	 ۱-۱ قرآن کریم
۹۶	 ۳-۱ سنت
۹۷	 ۲- ارزشهای اجتماعی مثبت غیر دین نهاد
۹۹	 دیدگاه امام در خصوص ارزشهای اجتماعی
۹۹	 ۱- تعلیم ارزشها
۹۹	 ۱-۱ تعلیم ارزشهای اجتماعی به نسلهای بعدی
۱۰۰	 ۱-۲ آموزش ارزشهای اجتماعی مرتبط با زمامداران

۱۰۶	۲- تأکید بر رعایت ارزشها
۱۱۰	فصل سوم، تحول ارزشهای اجتماعی
۱۱۲	تحول ارزشهای اجتماعی
۱۱۶	ارزشهای اجتماعی تحول یافته
۱۲۰	پیش یابی امام از تحول ارزشهای اجتماعی
۱۲۶	تحول در فرآیند ارزشهای اجتماعی
۱۲۶	۱- زمینه های تحول
۱۲۶	۱-۱ وضعیت اسلام اجتماعی
۱۳۰	۲-۱ وضعیت اقتصادی جامعه
۱۳۳	۳-۱ سطح آگاهی جامعه
۱۳۴	۴-۱ آخرت گرایی و دنیا طلبی
۱۳۷	۵-۱ صلاح و فساد اجتماعی
۱۳۹	۶-۱ نظارت و مراقبت اجتماعی
۱۴۰	۶-۱-۱ نظارت مردم بر مردم
۱۴۴	۶-۱-۲ نظارت مردم بر زمامداران
۱۴۶	۲- عوامل تحول
۱۴۶	۲-۱ حاکمان
۱۴۹	۲-۲ افروزان
۱۵۰	۲-۲-۱ اثرات فتنه بر ارزشهای اجتماعی
۱۵۱	۲-۲-۳ بدعت گذاران

۱۵۵	۴-۲ خواص و نخبگان
۱۵۷	۵-۲ اشراف و بزرگان
۱۵۸	۶-۲ هوی پرستان
۱۶۱	۷-۲ نیکان و صالحان
۱۶۲	۸-۲ منافقان
۱۶۵	۹-۲ شیطان
۱۶۸	فصل چهارم، قواعد تحول ارزشهای اجتماعی
۱۶۹	قواعد ارزشهای اجتماعی
۱۶۹	۱- تحول پذیری ارزشهای اجتماعی
۱۷۰	۲- قانونمندی تحول ارزشهای اجتماعی
۱۷۲	۳- جهت دار بودن تحول ارزشهای اجتماعی
۱۷۳	۴- محوریت ارزشهای اجتماعی دینی
۱۷۶	۵- ثبوت اصول ارزشهای اجتماعی
۱۷۸	۶- تفاوت در آهنگ تحول ارزشهای اجتماعی
۱۸۱	خاتمه
۱۸۲	فهرست منابع

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مِدْحَتَهُ الْفَائِلُونَ، وَلَا يَخْصِي نِعْمَتُهُ الْغَائِلُونَ، وَلَا يُؤَدِّي حَقَّهُ الْمَجْتَهِدُونَ، الَّذِي لَا يَذَرُّهُ بَعْدَ الْهِمَمِ، وَلَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِطَنِ، الَّذِي لَيْسَ لِحَقِّهِ حَذٌّ مَحْذُودٌ، وَلَا نَفْتٌ مُوجُودٌ، وَلَا وَقْتُ مَغْنُودٌ، وَلَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ.^۱

بنیان حیات اجتماعی هر جامعه و استمرار آن مربوط و منوط به روابط افراد و گروه ها و کنش متقابل آنهاست که برپایه ی "ارزشهای اجتماعی" شکل می گیرد، به عبارتی حیات اجتماعی تبلور ارزشهای اجتماعی حاکم بر جامعه است. ارزشهای اجتماعی در بستر واقعیه‌های اجتماعی پدید آمده، شکل گرفته و در رفتار اجتماعی افراد جامعه تأثیر می گذارند و در واقع نمایه ی مسائلی هستند که در حیات اجتماعی، "مطلوب" و برتر شمرده می‌شود.

در نگاه کلی به ارزشهای یک جامعه مشاهده می شود که مجموعه ای از "ارزشهای اجتماعی" در آن وجود دارد که در واقع "نظام ارزش" و "هرم ارزشهای اجتماعی" آن جامعه را می سازد، این هرم و نظام ارزشی در طی زمان ثابت نبوده و تحت تأثیر عوامل مختلف دچار تحول می گردد.

تغییر ارزشهای اجتماعی ۴ باره (به صورت) یک فرایند است و این فرایند دارای یک حرکت گاه تند است و گاه کند.

ممکن است ارزشهایی با اهمیت کمتر که در رأس هرم ارزشی جامعه قرار دارد، در شرایط مساعد به عنوان ارزش مستلط جایگزین ارزشهایی شوند که در رأس هرم یا طبقات بالاتر ارزشهای اجتماعی قرار داشته اند، این تحول می تواند متأثر از عوامل مختلف فردی، محیطی، اقتصادی، سیاسی و مانند آنها باشد. پیامبران و مصلحان بزرگ اجتماعی همیشه برای تغییر در نظام ارزشی جوامع تلاش کرده اند.^۲

اگر چه نظام ارزشهای اجتماعی و فرایند تحول آنها در جوامع اسلامی و بسیاری از جهات شبیه سایر جوامع غیراسلامی است لکن با توجه به ویژگیهای خاصی که در جامعه ی اسلامی مطرح است، کمیت آموزه های دینی اسلام وجود دارد، تفاوتهایی در ماهیت، نظام و عوامل تحول ارزشهای اجتماعی آن در مقایسه با سایر جوامع مشاهده می شود که نگاهی اجمالی به وضعیت ارزشهای اجتماعی و تحول آنها در صدری نخست تاریخ اسلام مؤید این موضوع است.

^۱ شریف رضی، ۱۴۲۵، خطبه ۱.

^۲ رفیع پور، ۱۳۸۷، ۲۴۷.

^۳ حاجیلری، ۱۳۸۰، ۵۱.

امام علی (علیه السلام) بعد از رحلت پیامبر (صلی الله علیه وآله)، خود شاهد تغییر و تحول آن دسته از ارزشهای اجتماعی بود که با تعلیم قرآن کریم و آن حضرت در جامعه ی نو پای اسلامی آن روز شکل گرفته بود، لکن به تدریج از ماهیت اصلی خود دور شده و بسا که دچار تحول اساسی هم شده بودند.

در تحلیل جامعه شناختی ارزشها در نهج البلاغه در می یابیم که امام (علیه السلام) به عنوان یک جامعه شناس^۱ مسائل اجتماعی را بسیار دقیق مورد توجه قرار داده است. در نگرش جامعه شناختی می توان گفت طرح ارزشهای اجتماعی از مهمترین موضوعات نهج البلاغه است. این کتاب پس از قرآن، مهم ترین منبع شناخت معارف دین، ارزش ها و ضد ارزشها و آینده ی تمام نمای راه ها و چاه ها، سعادت ها و شقاوت، کتاب تربیت و تکامل در بعد فردی و اجتماعی برای همه ی زمان ها و مکان هاست.

به بیان شهید معاری، نهج البلاغه شاهکار است اما نه در یک زمینه،^۲ این کتاب جاوید در عین آنکه بخشی از سخنان و گذرها، امام علی (علیه السلام) را در بر می گیرد، بحق حاوی معارفی است که آن را در جایگاهی والا پس از قرآن کریم قرار می دهد. معارفی که از روح بلند و ملکوتی امامی نشأت می گیرد که به بیان خود امام، دانش آن را پیامبری تمام آن حضرت نمود که از خداوند بود:

«عِلْمٌ عَلَّمَهُ اللَّهُ نَبِيَّهُ أَتْلُمْنِي؟ دَعَا لِي بِأَنْ يَعْيَنَ صَدْرِي وَ تَضَظُّعَ عَلَيْهِ جَوَانِحِي»^۳

(علم من) علمی است که خداوند آن را به پیامبرش (صلی الله علیه وآله) تعلیم کرد و او نیز به من آموخت و برایم دعا کرد که خدا آن را در سینه ام جای دهد و مرا عیان و جوهرم از آن مالا مال سازد.

به همین دلیل است که کسانی مانند شارح نهج البلاغه، "ابن ابی الحدید معتزلی" که فقط دور نمایی از علم حضرت را درک کرده و بر ساحل بی کران اقیانوس علم امام (علیه السلام)، متخیر ایستاده بودند، نظیر چنین سختانی گفته اند:

«اجْمَعَ النَّاسُ كُلُّهُمْ عَلَى أَنَّهُ لَمْ يَقُلْ أَحَدٌ مِنَ الْمُتَحَابِّينَ وَ الْمُتَدَبِّرِينَ الْعَامَّةِ (سَلَوْنِي) غَيْرَ عَلَى بَيْنِ أَبِي طَالِبٍ»^۴

۱. جامعه شناس کسی است که بتواند مسائل انسانی را به درستی و عمیق بشناسد و سپس تحلیل و تبیین ارزنده ای جهت ارائه ی راه های درمان و حل آن مسائل ارائه دهد؛ امام جمعه، ۱۳۸۷، ۱۰.

۲. مطهری، ۱۳۷۶، ۴۲.

۳. شریف رسی، ۱۴۲۵، خطبه ۱۲۸.

۴. ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵، ۷، ۴۶ و ۱۳، ۱۰۶۴.

مردم همگی بر اینکه احدی از صحابه و علما نگفته است "از من بپرسید" جز علی بن ابی طالب، اتفاق نظر دارند. اکنون نهج البلاغه که پرتوی از نور سخن الهی دارد و خورشیدی است که با فصاحت منطق نبوی می درخشد،^۱ بعنوان منشور انسان سازی و هدایت اجتماعی و سیاسی، دریای بیکرانه ی معرفت و حاوی مسائل بسیار عمیق خدانشناسی، حکمت های عمیق فلسفی، انسان شناسی همه جانبه، جهان بینی عرفانی، سلوک اجتماعی و اخلاق در دسترس همگان بوده و فرصت بهره مندی از علوم علوی فراهم است. علامه شوشتری، از شارحان نهج البلاغه می فرماید:

بجوهی آیات الکتاب المنزل

کتاب کان الله رصع لفظه

فلا فرق إلا أنه غیر منزل

خوی حکماً کالدّر ینطق صادقاً

"نهج البلاغه" علم است که گویی خداوند الفاظش را به گوهر آیات کتاب "قرآن" آراسته است. در بر دارنده ی حکمت‌هایی مانند گوهر، در گفتار صادق است و فرقی بین "نهج البلاغه" و "قرآن" نیست الا اینکه نهج البلاغه نازل نشده است.^۲ در واقع نهج البلاغه را می توان تفسیر و تفصیل اکثریت آیات محکم و متشابه و مجمل قرآن به شمار آورد.^۳

امروز می شود از دیدگاه دقیق و نافذ امیرالمؤمنین (علیه السلام) به واقعیت‌های جهان و جامعه نگاه کرد و بسیاری از حقایق را دید، شناخت و علاج آن را پیدا کرد. لذا است که به نظر ما امروز از همیشه به نهج البلاغه نیاز است. این یک جهت بود که ضرورت پرداختن به نهج البلاغه و بازگشت به این مجموعه را از زبان امیرالمؤمنین و مولای متقیان نقل شده، نشان می دهد و هر چه بیشتر کار کردن در پیرامون آن، آماده کردن مقدماتی که بتواند آن را قابل استنادتر و قابل فهم تر بکند از همیشه حرم تو و ضریب تر است. نهج البلاغه ما را از این فاصله ی طولانی با صدر اسلام، به نزدیکترین پایگاه و اماکن ترین دیدگاهها نسبت به معارف اسلامی می رساند.^۴

امام علی (علیه السلام) هم به عنوان امام و رهبر الهی و هم به عنوان حاکم جامعه، نگاه های جامعه شناختی خود در خصوص فرآیند ارزشهای اجتماعی و نیز چگونگی و عوامل تحول آنها را مطرح نموده است که بخش عمده ی این دیدگاه ها در کتاب شریف نهج البلاغه گرد آوری شده است. لذا بررسی موضوع ارزشهای

^۱ مفنیه، ۱۳۵۸، ۱، ۹.

^۲ شوشتری، ۱۳۷۶، ۳، ۱.

^۳ علیقلی، ۱۳۷۹، صص ۹۴-۹۵.

^۴ علیقلی، ۱۳۷۹، ۷۴ (سخنان مقام معظم رهبری در کنگره ی چهارم نهج البلاغه).

اجتماعی» می تواند به درک و شناخت صحیح تر ساخت و نظام اجتماعی و فرهنگی جوامع اسلامی کمک کند. حضرت از محدود حاکمان ارزش گرا در تاریخ است که حفظ ارزشها را بر حفظ قدرت مقدم داشت و هنگامی که قدرت یافت نه تنها ارزشها را فراموش نکرد، بلکه تنها در پی تحقق ارزشها قدرت را از دست داد.^۱ به باور علامه ی جعفری (ره)، آن روز که نهج البلاغه علی بن ابی طالب (علیه السلام) بی طرفانه و با دقت بررسی شود از تمامی مکتب های اجتماعی و اخلاقی و اقتصادی و فلسفی بی نیاز خواهیم بود ... موقعی که (نهج البلاغه)، اجتماعات انسانی را معرفی می کند، گویا او در

شناسایی فرد و اجتماع منحصر بوده است. نهج البلاغه تنها کتاب دیروز و امروز نیست، بلکه کتاب فردا هم هست زیرا تشریح انسان و جهان در نهج البلاغه بطور جاودانی انجام گرفته است. قوانینی که در روش انسان و جهان فرموده است، ساخته شده ی زمان و مکان نیست^۲ در عین حال با اعتراف به فهم قاصر ودانش ناقص خود، از خود اعتراف در فهم سخنانش استمداد می طلبیم، چرا که آن حضرت می فرماید: «إِنَّ أَمْرَنَا صَغْبٌ مُسْتَضْعَفٌ، لَا يَنْجِلُهُ إِلَّا عَبْدٌ مُؤْمِنًا مُتَّخِذٌ اللَّهَ قَلْبَهُ لِلْإِيمَانِ، وَلَا يُعِي خَدِيثَنَا إِلَّا شُورُ أَمِيْنَةٍ، وَ أَخْلَامُ رَزِيْنَةٍ».^۳

امر ما بسی دشوار است که چنانچه بنده مؤمنی که خداوند قلبش را با ایمان آزموده آن را نپذیرد و احادیث و سخنان ما را جز سینه ها و حافظه ها را امرات پذیر و عقلهای سالم نگاه نخواهد داشت.

در این پژوهش با فرض جهت برای ارزشهای مثبتی که جهت مثبت دارند، به عنوان "ارزش" یا "ارزش مثبت" و ارزش هایی که جهت منفی دارند، "ضد ارزش" یا "ارزش منفی" قلمداد شده اند. متن اصلی نهج البلاغه مورد استناد در این پژوهش نسخه ی دکتر صبحی^۴ است.

موضوعاتی مانند ارزشها و مبانی آنها، ارزش گذاری، نظام ارزشها و تحول آنها همواره از مسائل مهم و مورد توجه علوم مختلف از جمله جامعه شناسی بوده و این مسئله از متن ارزشها چیست و ارزش زایی اجتماعی از چه عواملی متأثر است و اینکه چرا ارزشهای اجتماعی در زمینه های مختلف نظیر رفتار اجتماعی، پوشش، شغل، قانون معاشرت، ادب و اخلاق اجتماعی مستقراً تحول می یابد، از معدود مسائل اصلی جامعه شناسان و متخصصان مسائل اجتماعی و تربیتی است، اما به مناسبت اینکه ادیان آسمانی هر یک به نوعی خود از منابع

۱. قاضی زاده، ۱۳۸۳، ۴، ۳۵۶.

۲. جعفری، ۱۳۷۹، صص ۸۶- ۸۸. جرج جرداق در همین رابطه می گوید: نهج البلاغه از فکر و خیال و عاطفه آیینی به دست داده که تا انسان هست و تا خیال و عاطفه و اندیشه ی انسانی وجود دارد، با ذوق بدیع ادبی و هنری او پیوندی ناگسستی خواهد داشت؛ ر.ک. جرداق، ۱۳۸۷، ۹.

۳. شریف رضی، ۱۴۲۵، خطبه ۱۸۹.

۴. توضیح موضوع در بحث تحول ارزشها آمده است.

۵. ظاهراً صحیح ترین نسخه از لحاظ اعراب و شمارش است؛ ر.ک. قرشی، ۱۳۷۷، ۱.

اصلی ارزشها و از عوامل تحوّل آنها بوده اند، این موضوعات در حوزه ی علوم دینی هم مورد توجه اندیشمندان بوده است.

اینکه هیچ جامعه ای بدون وجود ارزش ها توان ادامه و استمرار حیات اجتماعی و گروهی ندارد، امری روشن و غیر قابل انکار است، زیرا حیات اجتماعی و تداوم آن به روابط اجتماعی و کنش متقابل افراد آن است که این مهم تنها در پرتو ماهیت ارزش ها شکل گرفته و میسر خواهد بود. در مورد ماهیت ارزش های اجتماعی، در بین اندیشمندان علوم اجتماعی و جامعه شناسان درخصوص خاستگاه، تحوّل و نسخ ارزشهای اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن، دیدگاه ها و نظرات متنوع و مختلفی وجود دارد که هر یک در جای خود شایسته ی تأمل است.

در تحلیل رضو^۱ ارزشهای اجتماعی و فرآیند تحوّل آنها در جامعه ی اسلامی، بررسی دیدگاه و نظرات امام علی(علیه السلام) علاوه بر تحدید مسأله جامعه اسلامی، امکان بررسی و تدقیق در آن را با آموزه ها و ویژگیهای خاصی که دارد فراهم می آید. هرچند (معمولاً) یک جامعه شناس به صدور احکام ارزشی نمی پردازد و در جنبه های ارزشی مسائل دخالت نموده و فقط در حدّ یک عالم کار می کند نه یک مصلح^۲، لکن در نگرش جامعه شناختی به بیانات امام علی(علیه السلام) در نهج البلاغه، "ارزشهای اجتماعی" از مسائلی است که امام (علیه السلام) در قسمتهای مختلفی از نهج البلاغه به مناسبتهای مختلف، آنها را مطرح نموده و بیانات ارزشمندی در باره ی آنها داشته است. در این حال خداوند آن حضرت به عنوان الگوی انسان کامل؛ عملاً بعنوان یک مصلح نسبت به اصلاح ارزشها در جامعه اقدام کرد. مثلاً در بیانی از آن حضرت، گزارش تحوّل منفی ارزشهای اجتماعی در بیان امام (علیه السلام) چنین است:

«أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا قَدْ أَصْبَحْنَا فِي ذَهْرِ غَنَوٍ وَ زَمَنِ كَدٍّ فِيهِ الْمُخْسِنُ مُسِيئاً وَ يَزْدَادُ الظَّالِمُ فِيهِ غَنَواً»^۳ مردم! ما در روزگاری کینه توز و زمانی پر کد و بدی در آن شده ایم. زمانه ای که نیکوکار در آن بد کردار به شمار می آید، و ستمگر در آن سرکشی افروز می شود.

امام(علیه السلام) در این بیان از چند موضوع جامعه شناختی سخن گفته است:

تغییر و تحوّل در زمانه و روزگار (یعنی ارزشها).

۱. رک. محسنی، ۱۳۷۴، ۱۹.

۲. موضوعاتی مانند: ثروت، قدرت، دانش، محبت، تقوی، دیانت، سلامت، و ارزشهای اخلاقی و مانند آنها از جمله ارزشهای اجتماعی است؛ (ر.ک. وثوقی و نیک خلق، ۱۳۷۰، ۱۹۴). همچنین عدالت، انسان دوستی، دگرخواهی، مهربانی و ...، پیرو، ۱۳۶۶، ۳۸۶.

۳. شریف رضی، ۱۴۲۵، خطبه ۳۲.